

मानव कल्याणकेन्द्री आंबेडकरवादी चळवळ

डॉ. रवींद्र मुरमाडे

सहयोगी प्राध्यापक (मराठी विभाग)

डॉ. खत्री महाविद्यालय, तुकूम, चंद्रपूर
murmaderu06@gmail.com

सारांश :

स्वातंत्र्यापूर्वी या देशातील समाजरचना ही विविध धर्म, पंथ, जाती- उपजाती, भाषा, प्रांत आणि रूढी-प्रथा, परंपरा यामध्ये विभागल्या गेली होती. एकमेकांमध्ये श्रेष्ठ—कनिष्ठ हा भाव रूढ झाला होता. हे विषमतेचे ग्रहण एकविसाव्या शतकात सुटले असे वरपांगी दिसत असले तरी वर्तमानात ते छुप्या पद्धतीने कार्यरत असल्याचे विदारक वास्तव आहे. लोकशाही प्रधान असलेल्या या देशात ह्या बाबींना सर्वथैव दुजोरा देणारी व त्याला खतपाणी घालणारी, माणसाचं माणूसपण नाकारणारी, विषमता निर्माण करणारी समाजव्यवस्था कार्यरत आहे. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या माध्यमातून भारत देशात केलेली समतेची पेरणी ही सर्व मानव कल्याणाचे केंद्रबिंदू ठरावे, या दृष्टीने वैश्विक पाऊल उचलल्याचे चित्र दिसते. भारतीय संविधान हे देशातील सर्वांचे अस्तित्व मान्य करून सर्वांमध्ये जीवनमूल्ये रुजविणारी, मानवी स्वातंत्र्याचे जतन करण्यासाठी बांधील असल्याची ग्वाही देते.

बीजसंज्ञा : समता, न्याय, विश्वास, श्रद्धा, विचार, स्वातंत्र्य, बंधुता, मूलभूत हक्क व संरक्षण.

प्रस्तावना :

आपल्या भारत देशात अनेक ऐतिहासिक घडामोडी घडताना आपण बघितले आहे. देशात संविधान अमलात येईपर्यंत विविध धर्मांच्या, जातींच्या, पंथांच्या, वर्गांच्या लाखो चौकटी होत्या. या चौकटीत परस्परांत पराकोटीचा अंतर्विरोध असल्यामुळे प्रत्येकजण स्वतःला सवतासुभा समजत असे. पर्यायाने परस्परांविषयी प्रचंड द्वेष, मत्सर पसरलेला होता. मी उच्च, माझा धर्म उच्च, माझ्या परंपरा श्रेष्ठ आणि इतरांचे सर्वच कनिष्ठ यांमुळे परस्परांमध्ये कायम बेबनाव असायचा. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे भारतातील सवर्ण जाती या इंग्रजांच्या गुलामीत होत्या, तर इथले शोषित गुलामांचे गुलाम होते. त्यातूनच पुढे सवर्ण समजल्या जाणाऱ्या वर्णांमध्ये साम्राज्यवादी भूमिका वाढीस लागल्याने माणसे मनाने परस्परांपासून दूर होऊ लागली. स्वतःच्या कोषात स्वतःचे अस्तित्व सुरक्षित कसे राहिल या चिंतेतून संपर्क. संवाद आणि व्यवहार करू लागले.

पुरोगामी विचार :

स्वातंत्र्याच्या आधी व नंतर जी पारंपरिक सामाजिक व्यवस्था चार वर्णानुसार श्रम विभागणी अंतर्गत बारा बलुतेदारीचा व अठरा अलुतेदारीचा आग्रह धरणारी आहे. अशा स्थितीत फुले-आंबेडकरी, परिवर्तनवादी, पुरोगामी व वैज्ञानिक विचारांची कास धरणान्या चळवळीची भारतीय कष्टकरी समाजात पायाभरणी करण्याची महत्वपूर्ण ऐतिहासिक कामगिरी प्रज्ञापुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी केली. काबाडकष्ट करून या भारत देशाच्या भूमीत अत्यंत अपमानित जीवन जगणाऱ्या शुद्र, अतिशूद्र संबोधल्या गेलेल्या समाजाच्या दुःखाचे मूळ कारण शोधून त्यावर उपाय योजना सुचविण्यासाठी प्रज्ञापुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी एकाच वेळी अनेक आघाड्यांवर यशस्वी लढाई लढली व जनमानसात पुरोगामी विचार रुजविला प्रसंगी आयुष्पर परिश्रम व मानसिक त्रासही सहन केला.

पददलित समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व लाभल्यामुळे खऱ्या अर्थाने दलित चळवळीला रंग—रूप—आकार प्राप्त झाला आणि ती विलक्षण गतिमान होत होती. डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्याची सुरुवात अस्पृश्यांमधील वेगवेगळ्या जातींचे ऐक्य साधण्यासाठी व त्यांच्या प्रगतीसाठी २० जुलै १९२४ रोजी ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभा’ या संघटनेची स्थापना करण्याने झाली. याच काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्ती विचार, जातीअंताचा लढा, धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीविरुद्धचा लढा उभारून येथील वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्थेला सुरंग लावल्याचे दिसते. या विषयी सुरेश साबळे लिहितात की, “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर परदेशात शिक्षण घेत असताना ते ज्या- ज्या राष्ट्रात गेले तेथे तेथे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय स्थिती न्याहाळत होते.

निरीक्षण करीत होते. आणि तिथली स्थिती पाहून त्याची तुलना आपल्या भारत देशातील सामाजिक स्थितीशी जुळवू पाहत होते. तेव्हा त्यांना आपला भारत देश केवळ भावनिक, धार्मिक आणि अज्ञान, अंधश्रद्धेत गुरफटलेला दिसत होता. तेव्हा त्यांचे अंतःकरण तीळ तीळ तुटत होते. त्यासाठी त्यांनी निसर्गनिर्मित स्रोतांवर सर्व नागरिकास समान हक्क असला पाहिजे.”^१ हे साबळे यांचे विचार पुरोगामी चळवळीला अधिक भक्कम करणारे आहे.

आंबेडकरी चळवळीची केंद्रस्थाने :

कोणत्याही महापुरुषाचे विचार आणि कार्याचा अन्वयार्थ वर्तमान आणि भविष्यासाठी लावावयाचा असतो. त्या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या प्रारंभीच्या काळात भारतीय इतिहास, तत्कालीन भौगोलिक व सामाजिक स्थिती, वास्तव व भ्रामकतेचा चिकित्सक अभ्यास केला आणि त्यातून मार्ग काढण्यासाठी प्रारंभी काही पाक्षिक तथा मासिक वृत्तपत्राद्वारे समाज जागृती करण्याचा पर्यंत केला. मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता, समता, आणि प्रबुद्ध भारत या नियतकालिकांचे यशस्वी संपादन करून त्यासाठी विपुल लेखन केले. या संपादकीय लेखांद्वारे तत्कालीन ज्वलंत सामाजिक धार्मिक व राजकीय विषयाला हात घालून न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. चळवळीविषयी बोलतांना बाबुराव बागुल म्हणतात, “ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली जसजसा अस्पृश्य एकवटू लागला तसतसा राष्ट्रीय सभेत अस्पृश्यतेचा प्रश्न अधिक प्रमाणात उठू लागला.”^२ हे बागुलांचे विचार आंबेडकरी चळवळीला दिशा देणारे आहे.

वेगवेगळ्या चळवळी उभ्या करणे यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मानव कल्याणकेन्द्री दृष्टीकोन होता. आणि म्हणूनच जिथे गुरं, ढोरं, कुत्री, मांजरी जाऊन पाणी पितात, तिथे अस्पृश्य माणसांना मात्र बंदी. ही अमानवियता दूर सारण्यासाठी बाबासाहेबांनी १९२७ मध्ये महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह घडवून आणला. अस्पृश्यांना त्यांच्या नैसर्गिक हक्कापासून दूर ठेवता येणार नाही ; ज्या अनैसर्गिक कायद्याने केवळ शोषणकेंद्रे निर्माण केली होती, त्या मनुस्मृती नावाच्या अनैसर्गिक नियमनाच्या ग्रंथाचे प्रातिनिधिक स्वरूपात २५ डिसेंबर १९२७ रोजी जाहीर दहन केले. याशिवाय पुण्याचे पार्वती मंदिर प्रवेश, अमरावतीचे अंबादेवी मंदिर प्रवेश, नाशिकचे काळाराम मंदिर प्रवेश. हे सत्याग्रह केवळ अस्पृश्यांना नैसर्गिक हक्क मिळावे म्हणून त्यांनी घडवून आणले. “माणुसकीच्या सर्व हक्कांवर उच्च वर्णीयांइतकाच त्यांचाही अधिकार आहे. आणि त्या हक्कांसाठी झगडणे हे त्यांचे न्याय्य व पवित्र कर्तव्य आहे. याची जाणीव प्रथम डॉ. आंबेडकरांनीच अस्पृश्य वर्गात निर्माण केली. मातीच्या गोळ्याप्रमाणे मृतवत झालेल्या अस्पृश्य समाजातही जिवंत पणाची ज्वाला त्यांनी प्रज्वलित केली.”^३ यामुळे दलित जागा झाला, हक्कासाठी मुठी आवळू लागला.

व्यवस्था परिवर्तनाला प्राधान्य :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सत्याग्रहाच्या आंदोलनाची मानसिकता भारतीय समाज आणि पुरोगामी म्हणवणारा महाराष्ट्रीय समाज समजून घ्यायला तयार नव्हता आणि आजही नाही. उलटपक्षी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येथील भारतीय महिलांना त्यांचे हक्क आणि अधिकार मिळावे यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडे हिंदू कोडबिल संसदेत मांडण्याचा प्रस्ताव ठेवला तेव्हा आजच्या महिलांना मंदिर प्रवेशास विरोध करणाऱ्या प्रवृत्तीच्या महिला त्यावेळीही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दिल्लीतील घरावर हिंदू कोडबिलाच्या विरोधात मोर्चा घेऊन गेल्या होत्या. म्हणजे महिलाच महिलांच्या विरोधात त्यावेळीही उभ्या करण्यात आल्या होत्या. बाबुराव बागुल म्हणतात त्याप्रमाणे, “वंश आणि वर्ण श्रेष्ठत्वाच्या खांडवनात आम्ही भाजून निघालो आहोत. या देशातील वर्ण किंवा वंशवाद किती भयंकर असतो याचा आम्हांला अनुभव आहे. आणि म्हणूनच त्याचा आम्ही विरोध करतो. हा विरोध आजचा नव्हे. डॉ. बाबासाहेबांनी चळवळ सुरु केली तेव्हापासून आम्ही वर्ण आणि वंशवादाच्या विरोधी आहोत. त्याचे शेकडो पुरावे आहेत.”^४ हे विचार व्यवस्था परिवर्तनाच्या दिशेने टाकलेले सकारात्मक पाऊल आहे.

वर्तमान चळवळी अधिक गतिमान होण्यामागे, आत्मकेंद्री होण्यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या परिवर्तनवादी विचारांचा फार मोठा आधार आहे. खरे सांगायचे झाल्यास जगातील कुणाही शोषणाविरुद्ध आवाज उठविणाऱ्या शोषित माणसाने पेटून उठणे ही आंबेडकरी विचार उर्जेची फलश्रुती आहे. ह्याविषयी विधान करतांना मा. फ. गांजरे म्हणतात, “एखादा समाज जगतो का

मरतो हा प्रश्न महत्वाचा नाही तर तो कोणत्या पातळीवर जगतो हा महत्वाचा प्रश्न आहे. जगण्याच्या अनेक परी आहेत, परंतु सर्व सारख्याच सन्माननीय नाहीत. व्यक्तीसाठी काय किंवा समाजासाठी काय नुसते जगणे आणि भलेपणाने जगणे यात महदंतर असते.” हे विचार वर्तमानावर बोट ठेवणारे आहे.

चळवळीचे वर्तमान वास्तव :

भारत देशातील पारंपरिक चालीरीती, अंधश्रद्धा, परंपरा या विषमतेवर आधारित आहेत. त्यामुळे प्रबोधनाची आत्यंतिक गरज या देशात पूर्वी होती, आज आहे, आणि पुढेही असणार आहे. या देशातील जातीव्यवस्था नष्ट झाली तरच खऱ्या अर्थाने देशाचा मानसिक विकास होईल. आणि एकूण राष्ट्रविकासाचे स्वप्न त्या नंतरच बघता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीअंताच्या लढ्याला आपल्या चळवळीला अग्रस्थान दिले होते. बौद्ध धम्माचा स्वीकार हे जातीअंताच्या लढ्यातील महत्वाचे पाऊल होते. हे निर्विवाद आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, प्रबोधन आणि समाजकारणाच्या चळवळीचा आलेख वर्तमानात चढता दिसत असला तरी ग्रामीण भागाचे शैक्षणिक नैराश्याचे चित्र नजरेआड करता येण्याजोगे नाही, तर राजकीय पातळीवर कामगिरी शून्यवत आहे. “चळवळीची जाणीव तेव्हाच विकसित होत असते जेव्हा जीवनाला अधिकच विकृत रूप प्राप्त होते. जीवनाचा संकोच जेव्हा अधिक होतो तेव्हा चळवळी उदयाला येतात. आणि त्यातूनच नवा शब्द घडायला लागतो. जेव्हा जेव्हा व्यापक समुदाय जागृत होतो, तेव्हा तेव्हा चळवळी उदयाला येतात.”^५ संविधान सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितल्या प्रमाणे आम्ही गुलामगिरीचे चटके खूप सोसले. आता याची पुनरावृत्ती होता कामा नये, यासाठी आम्ही सर्व निर्धाराने रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत आम्ही हक्कासाठी लढले पाहिजे. ह्यासाठी आंबेडकरी, सांस्कृतिक, सामाजिक, वैचारिक, प्रबोधनकारी, राजकीय वाटचाल अधिक गतिमान करण्यासाठी फुले – आंबेडकरी विचारांचा जनसमुदाय एकत्रितपणे येणे गरजेचे आहे. ह्यामध्ये विद्यार्थी संघटन, महिलांचे संघटन, श्रमिक कष्टकरीचे संघटन, धम्म चळवळीत कामकारणारांचे संघटन, आंबेडकरी विचारप्रवाहाने भक्कमपणे उभे राहणे गरजेचे आहे.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ज्या ज्या चळवळी उभ्या केल्या त्यातून मानवहित साधल्या गेला. जातीयतेची व धर्माधतेची बुजगावणी बाजूला सारून उतरंडी खाली जगत असलेल्या समाजाला दिशा देण्याचे महत्कार्य केले. परिणामतः वर्तमानात अनेक परिवर्तनवादी चळवळी उदयास आल्याचे चित्र दिसते.

निष्कर्ष :

१. बाबासाहेबांची प्रखर राष्ट्रनिष्ठा चळवळीमार्फत जनमानसात रुजविणे.
२. फुले- आंबेडकरांचा विचार ही एक चळवळ आहे. याची जाणीव करून देणे.
३. स्त्रीमुक्ती चळवळ व जातीअंताची चळवळ राबविणे.
४. माणूस कल्याणाचे केंद्रबिंदू असलेल्या भारतीय संविधानाची अमलबजावणी करणे.

संदर्भ टिपा :

- १) साबळे सुरेश : परिवर्तनवादी चळवळी चिंतन आणि प्रबोधन , अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव , प्र. आ. २०२१ , पृ. ४४
- २) बागुल बाबुराव : अध्यक्षीय भाषण, म. बौ. सा. स. महाड , १९७१ पृ. २२४
- ३) डॉ. गेरे लिमये : (संकलित) महाराष्ट्रातील दलित शोध आणि बोध, सम्बुद्ध प्रकाशन, मुंबई १९७३ , पृ. २५ -२६)
- ४) बागुल बाबुराव : उ. नि. पृ. २२३
- ५) डॉ. कोत्तापले नागनाथ : साहित्याचा अन्वयार्थ, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद दुसरी आवृत्ती , २००८ : पृ. ३६